

İhtilafın Epistemolojisi ve Meta-Problemler

Epistemology of Peer Disagreement and Meta-Problems

Nesim ASLANTATAR¹

¹ Dr., Indiana University Bloomington, Philosophy Department, Bloomington, USA.
Dr., Indiana Üniversitesi Bloomington, Felsefe Bölümü, Bloomington, ABD.

Makale Bilgisi / Article Information

Atıf / Citation: Aslantatar, Nesim. "İhtilafın Epistemolojisi ve Meta-Problemler". Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 36 (Haziran 2025), 24-42.

ÖZET

Geliş Tarihi
07.01.2025

Kabul Tarihi
09.02.2025

Yayın Tarihi
15.06.2025

İhtilaf, ilk insanlardan beri gündemimizde olan bir tartışma alanı olmasına rağmen epistemolojik bir tartışma olarak ilgileri çekmesi oldukça yakın bir zamana tarihlenebilir. Çağdaş epistemolojide 'denk ihtilafı' ya da 'denkler arası ihtilaf' olarak ele alınan ve tüm ihtilaf durumlarından ziyade sadece denkler arasında cereyan eden hususlar özelinde nasıl bir tavır takınmanın –kararlılık ya da uzlaşım- doğru olduğuna yönelik bir çözüm sunma gayretiyle ortaya çıkan bu tartışma, epistemolojinin gündemine en son giren tartışmalardan biri olması nedeniyle ihtilaf durumunda benimsenecek tutumun ne olması gerektiğiyle sınırlı kalmayan birtakım meta tartışmaları da beraberinde getirir. Bu bağlamda, ihtilaf epistemolojisinde temel bir kavram olan 'denk' terimi netlik ve kesinlikten yoksundur; kriterleri belirlenebilir görünmemektedir. Denk kavramı, teorik olarak mantıklı olsa da pratikte savunulamaz görünmektedir; yalnızca kısıtlı veya planlanmış koşullar altında uygulanabilen bu kavramın pratik tartışmalara uygulanması mümkün görünmemektedir. Benzer meta-problemler kanıt söz konusu olduğunda da ortaya çıkmaktadır. Kararların, sahip olunan kanıtların güvenilirliğiyle orantılı olarak verildiği göz önünde bulundurulduğunda ve kanıtın doğasının bazı tartışmalarda öznel bir nitelik taşıdığı düşünüldüğünde, belirli ihtilafların kaçınılmaz hale geldiği görülecektir. Örneğin, önermesel olmayan bir tecrübeye dayanan bir inanan ile Tanrı inancını önermesel temellere dayandıran bir inanan arasındaki bir ihtilaf, epistemik denkliklerine rağmen farklı delil temellerinde ortaya çıkar. Dini bağlamda, epistemik kanıtlardan ziyade psikolojik kanıtlara yönelme eğilimi, kanıtları göreceli hale getirebilmektedir. Dolayısıyla, uzlaşma ve kararlılık arasında seçim yapabilmek için öncelikle bu meta-tartışmaların ele alınması gerekir. Her iki meselenin de kökleri o kadar derindir ki bazı senaryolar veya çözümler başlangıçta etkili gibi görünse de detaylı irdelendiğinde farklı soruların bu tartışmanın temelinde yer aldığı görülecektir. Örneğin, entelektüel erdemler, karşılaştırılabilir uzmanlık, kanıtlara erişim ve karşı tarafın argümanlarıyla etkileşim olarak kategorize edilebilecek epistemik denklik kriterlerini değerlendirmenin çeşitli yolları sunulmuştur. Denklik tartışmasına daha fazla kategori eklenebilir veya yukarıdaki kriterlerden birinin oldukça tartışmalı olduğu iddia edilebilir. Aynı durum kanıtlar için de geçerlidir. Örneğin dini tecrübe, dini hakikatin kanıtı olarak kabul edilebilir mi? Eğer öyleyse, iki farklı dinin kanıtı olarak kabul gören ancak birbirleriyle çelişen dini tecrübeler ne olacaktır? Farklı kişiler tarafından tecrübe edilen deneyimler farklı dinler için gerekçe teşkil edebilir. Daha da derine inerse, aynı dinin inananlarından kimileri dini tecrübeyi kanıt olarak kabul ederken, diğerleri bunu reddedecektir. Bu makale, denk ihtilafının iki temel meta-problemini ele alarak çeşitli tartışmalar üzerinden kararlılığın haklı olduğu sonucuna varmaktadır. Bunu yaparken, ilk olarak, denkliğin teorik sınırlamaları aşılmadıkça ve kanıtlar psikolojik önyargılardan arındırılmadıkça –ki her iki görev de oldukça zorludur– çelişen önermeler için kararlılık tutumunun haklı olduğu savunulacaktır. İkinci olarak, bu savunmanın, iddia edilenin aksine epistemik tevazu açısından bir sorun teşkil etmediği tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler:

Din Felsefesi, İhtilaf
Epistemolojisi, Dini
İhtilaf, Denklik,
Kanıt, Kararlılık.

ABSTRACT

Date of Submission
07.01.2025

Date of Acceptance
09.02.2025

Date of Publication
15.06.2025

Keywords:

Philosophy of
Religion,
Epistemology of
Disagreement,
Religious
Disagreement,
Peerhood, Evidence,
Steadfastness.

Disagreement has been a part of human experience since the earliest times; however, it has only recently gained attention as an epistemological debate. In contemporary epistemology, this debate is referred to as “peer disagreement.” It specifically addresses the question of what attitude to adopt –steadfastness or conciliation– in cases of disagreement among peers, rather than in all disagreements generally. As one of the most recent topics to enter the epistemological agenda, it also introduces broader meta-discussions that extend beyond the question of the proper attitude in such cases. Thus, the problem of peer disagreement not only offers theoretical frameworks for managing disagreements but also initiates challenging meta-debates. In this context, peerhood, while theoretically cogent, appears practically untenable, applicable only under restricted or planned circumstances, thereby complicating its application to real-world debates. Similar issues arise with evidence: when decisions are evidence-based, disputes inevitably emerge. For instance, a dispute between a Christian grounded in religious experience and a Muslim basing belief in God on propositional foundations—or vice versa—occurs on distinct evidential grounds, despite their epistemic parity. In religious contexts, the inclination towards psychological rather than epistemic evidence renders evidence relative. Therefore, these issues must first be addressed to choose between conciliation and steadfastness. The root of both issues is so deep that, although certain scenarios or solutions may initially seem effective, they may raise different questions upon scrutiny. For instance, there are various ways to evaluate the criteria for epistemic parity, which can be categorized under intellectual virtues, comparable expertise, access to evidence, and engagement with counterarguments. One can add more categories to the discussion of peerhood or argue that one of the above criteria is highly disputable. The same applies to evidence. For example, can religious experience be accepted as evidence for religious truth? If so, what about conflicting religious experiences or outcomes? Different experiences may serve as justification for differing religions. Going deeper, some alleged peers will accept religious experience as evidence, whereas others will reject it. This paper addresses two key meta-problems inherent in peer disagreement, exploring potential solutions and concluding that, given these unresolved issues, steadfastness is justified. The term ‘peer’, a foundational concept in the discourse on disagreement, lacks clarity and precision; its criteria remain undetermined. Ultimately, this paper will show that unless peerhood can transcend its theoretical constraints and evidence can be disentangled from psychological biases—both formidable tasks—steadfastness in religion proves justified in the face of contradictory propositions, content that steadfastness and epistemic humility are not in conflict and hands-on experience supports this end.

GİRİŞ

İhtilaflar gündelik hayatın pek çok farklı alanında karşımıza çıkabilir, ancak din söz konusu olduğunda yaşanan ihtilaflar etki ve sonuçları bakımından diğer alanlara göre daha karmaşıktır. Dini ihtilafların bu denli etkili ve karmaşık olmasının temel sebebi, dinin, kişinin siyasetten ekonomiye kadar nasıl bir hayat yaşayacağı üzerinde neredeyse diğer her şeyden daha fazla etkili olmasından kaynaklanır. Dinî ihtilaflarda, Tanrı’nın varlığı, doğası, insan ve âlemle ilişkisi, ahiretin varlığı ve mahiyeti gibi birçok temel meselede görüş ayrılıklarıyla karşılaşırız. Bu ayrılıklar, sadece bir dine mensup olanlar ile olmayanlar arasında değil, aynı zamanda teist olup farklı dinlere mensup olanlar ve hatta aynı dine fakat farklı mezhep, tarikat ve cemaatlere mensup olanlar arasında dahi görülebilir.¹

¹ Nesim Aslantatar, “Pragmatik İntertia ve Denk İhtilafının İmkânı”, *İSLARA Uluslararası İslam Araştırmaları Kongresi Bildirileri*, ed. Erdem Can Öztürk, Mahmut Esat Erkaya (Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Yayınları, 2022), 638-640.

Dine dair ihtilaflarda, tarafların epistemik açıdan denk (*epistemic peer*) oldukları, yani tartışılan konuyu anlama ve değerlendirme kapasiteleri açısından aynı ya da büyük oranda benzer seviyelerde oldukları varsayılarak tartışmaya başlanır. Epistemik açıdan denk ifadesiyle, genel olarak “zekâ, akıl yürütme yetisi ve arka plan bilgisi açısından aşağı yukarı eşit olan”² kişiler kastedilir. Bu tanım oldukça sınırlıdır ve denklik kavramını kapsadığını söylemek mümkün değildir. Çünkü kişileri denk olarak niteleyebileceğimiz zekâ akıl yürütme yetisi veya arka plan bilgisi gibi kriterleri ve bu kriterlerin çerçevesini belirlemek oldukça zordur. Bu çalışma bağlamındaki ilk sorumuz bu noktayla yakından ilgilidir: Denklik mümkün olabilir mi? Denklik mümkünse, Tanrı’nın varlığı ve mahiyetine dair çelişen doğruluk iddiaları barındıran bir tartışmada, denklerin önermeleri arasında bir fark olmadığını mı –ki bu durum dinlerin doğruluk iddiaları ve varlık amacıyla doğrudan çelişki arz eder- yoksa belirli bir *p* önermesi için çelişen doğruluk iddialarından birinin yanlış olması zorunlu olduğuna göre, denk olarak kabul edilen kişilerin denk olmadıklarını mı savunmak gerekecektir? Örneğin, *x*: “Tanrı vardır” önermesinin çelişeni *y*: “Tanrı yoktur” önermesidir ve bu iki önerme çelişmezlik ilkesi gereği aynı anda doğru olamazlar. *T* ve *A*’nın aynı derecede eğitilmiş, çok sayıda eseri olan ve iyi üniversitelerde görev alan birer filozof olduğunu; *T*’nin *x*’in doğruluğuna, *A*’nın ise *y*’nin doğruluğuna inandığını varsayalım. Çelişen doğruluk iddiaları söz konusu olduğunda, kriterlerin sayısı ve iki düşünürün epistemik ve entelektüel benzerliği fark etmeksizin denkliğin mümkün olamayacağını, çünkü birinin diğerinden *en az* bir önerme bakımından önde olduğunu savunuyoruz. Burada *x* veya *y*’nin doğruluğunun bir önemi yoktur, önemli olan önermelerden yalnızca birinin doğru olabileceğidir. Yorumu dayanan veya zorunlu olarak çelişik olmayan önermelerin bu kapsamda değerlendirilmesi mümkün değildir. Bu çıkarımına, “sadece bir önerme üzerinden bu sonuca ulaşılamayacağı” eleştirisi yapılabilir. Bu eleştiri güçlü bir eleştiri değildir, çünkü bu eleştirinin haklı olabilmesi için denk olduğu iddia edilen iki kişinin inanç kümesini oluşturan tüm önermelerin listelenmesi ve üzerinde ihtilaf edilen meselelerin toplamı ikiye bölündüğünde ortaya çıkan sayının eşit olduğunun gösterilmesi gerekecektir. Bu durum ne bilişsel ne de pratik olarak mümkün değildir. Bu sonuç, denklik kavramının çok sınırlı bir tartışma özelinde ele alındığında dahi rasyonel bir çerçevesinin çizilmesinin önünde engel oluşturmaktadır. Dolayısıyla, denk olduğu iddia edilen kişilerin çelişen doğruluk iddialarına sahip olması, kişilerin inançlarını değiştirmesi için bir gerekçe olamaz. Bu durum, kişinin inancını *yalnızca* denkler arası ihtilafa dayanarak değiştirmesinin irrasyonel olduğunu gösteren ilk meta-problemdir.³

Diğer meta-problemimiz ise kanıtla dair tartışmalar özelinde ortaya çıkmaktadır. Kanıtın çelişen iki doğruluk iddiasından ancak birini desteklediği dikkate alınacak olursa,⁴ din söz konusu olduğunda çelişen doğruluk iddiası barındıran iki dinden yalnızca birinin doğru olduğunu kabul etmek gerekmez mi? Pratikte durum bundan farklı bir düzlemde cereyan edebilmektedir. Buna

² bk. Gary Gutting, *Religious Belief and Religious Skepticism* (Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1982), 83; Richard Feldman, “Reasonable Religious Disagreements”, *Philosophers without Gods: Meditations on Atheism and the Secular Life*, ed. Louise M. Antony (Oxford: Oxford University Press, 2007), 201.

³ Meta-problem ifadesiyle, belirli bir alandaki birinci dereceden problemlerden kaynaklanan veya bu problemleri kapsayan ikinci dereceden bir tartışmayı, yani tartışmanın mahiyet ve bileşenlerine dair bir tartışmayı işaret etmekteyiz.

⁴ Bu ifademiz genellikle uzlaşımçılar tarafından savunulan kanıtın yalnızca bir tutumu desteklediği ‘teklik tezi’ (*uniqueness*) ile karıştırılmamalıdır. Buradaki ifademiz zorunlu olarak çelişen *p* ve $\neg p$ önermeleriyle sınırlandırılmıştır. Buna rağmen, teklik tezi, ‘belirli bir *K* kanıtı çelişen doğruluk iddialarından yalnızca birini destekler’ sınırlı çerçevesinde ele alınırsa, ihtilafın imkanını savunan kararlılık görüşünün altını oysa da bizim savunumuz olan ihtilafın kurucu unsurlarından denklik ve kanıtla dair meta-problemlerden hareketle benimsenen kararlılık tutumlarını destekleyen bir niteliğe sahiptir. Bunun sebebi, epistemik denklik ve kanıtla dair yürüteceğim tartışmanın, ihtilaf gerçekleşmeden önce kararlı bir pozisyon almayı ve epistemik denklikten doğan ihtilafın üst düzey kanıt olarak kullanılamayacağını önermektedir. Dolayısıyla, teklik tezi, bizim sonucumuzda agnostisizme değil, çelişen doğruluk iddialarından daha güçlü ve rasyonel kanıt temelinde desteklenene işaret eder.

göre, her ne kadar inançları ile kanıtları arasında bir paralellik bulunmasını zorunlu gören inananlara rastlamak mümkün olsa da kanıtlarını yalnızca inançlarını destekleyenler arasından seçenlere rastlamak daha olasıdır. Bu durum, ‘kanıta göre inanç oluşturmaktan’ ziyade, ‘inanca göre kanıt oluşturmak’ olarak tanımlanabilir ve kanıtın esasen seçimlerimiz üzerinde her zaman etkili olmadığının açık bir göstergesidir. Denk ihtilafı bağlamında, kanıta dair iki seçenekle karşı karşıya kalırız: Çelişen doğruluk iddiası taşıyan iki dine dair ihtilafların ya kanıt üzerinden çözülmesinin mümkün olduğunun ya da kanıtın bu tartışmada bir yerinin olmadığına kabul edilmesi gerekir. Kanıtın bu tartışmada bir yerinin olmadığına kabul edilmesi durumunda, denk ihtilafı tartışmasının –denklik anlamı bir şekilde tanımlanabilse dahi- çözülemeyen olduğunun kabul edilmesi gerekecektir ki bu kabul tartışmanın zeminini ortadan kaldırır. Çünkü bir önerme (din, inanç, vs.) doğruluk temelli (*alethic*) bir ölçüt (kanıt gibi) değerlendirilemiyorsa, hangi kriterlere dayanarak değerlendirilebileceği bir soru işaretidir. Bu noktada, psikolojik gerekçelerle benimsenen inançların doğruluk değerinden yoksun olduğunu iddia etmiyoruz, daha ziyade, yalnızca epistemik gerekçelerle benimsenen inançların doğruluk değeri (*alethic*) bakımından bir karşılaştırmaya izin verdiğini savunuyoruz. Dolayısıyla, psikolojik gerekçelerle benimsenen inançlar zorunlu olarak yanlış olmadığı gibi epistemik gerekçelerle benimsenen inançlar da zorunlu olarak doğru olmazlar.

Kanıtın bu tartışmada yeri olmadığına savunulması ise denklik kavramının altını oyan başka bir unsur olarak da dikkat çeker. Kişi, bir kanıtın neyi gösterdiğinden ziyade alışkanlıkları, psikolojik eğilimleri veya pragmatik çıkarımları doğrultusunda bir tercih yapıyorsa, (i) tercihlerini kanıta göre yapanlarla değerlendirilmesi denkliğe aykırıdır, (ii) kanıta göre yapmayanlarla denk olarak görülüp değerlendirilmesi durumunda da sonucun hangi taraf lehinde olduğunun gösterilmesi – bir değerlendirme ölçütü olamayacağı ve tartışmanın subjektif bir zeminden hareket etmesi dolayısıyla- mümkün olmayacaktır. Tercihin bir kanıta dayanarak yapılması durumunda ise ortaya başka problemler çıkmaktadır. Örneğin, dini tecrübeyi bir delil olarak kabul eden ve etmeyen iki denk varsayalım. Bu iki düşünür, denkliğin sağlanabilmesi adına, kanıtlarını birbirlerine açmak bakımından bir sorumluluk altındadırlar⁵ ancak benzer kanıtlara sahip olmadıkları için bu sorumluluklardan *en az* birini yerine getirmeleri mümkün değildir. Bununla birlikte, bir tarafın kanıt olarak sunduğunun diğer tarafça da kanıt olarak benimsemesinin hangi ilke uyarınca gerekli kabul edileceği de açık değildir. Bir doğruluk iddiasının kanıtla desteklenmesi, o iddianın gücünü artırmak bakımından oldukça önemlidir ancak kanıtın mahiyeti noktasında ortak bir kabulün olması zor görünmektedir. İhtilaf epistemolojisinin denklik ve kanıta dair meta-problemlerinin çözülememesi durumunda denk ihtilafının iddia edildiği gibi meta ya da ikinci dereceden (*higher-order*) bir kanıt olarak kullanılamayacağını ve *ihtilaftan önce benimsenen* kararlılık görüşünün en rasyonel yaklaşım olduğunu savunuyoruz.⁶

Çalışmamızın ilk bölümünde, ihtilaf epistemolojisi tanıtılmakta ve temel iki görüş olan kararlılık ve uzlaşıcılığa dair sunulan temel argümanlar analiz edilmektedir. İkinci bölümde, ihtilaf epistemolojisinin iki meta-problemi detaylı bir şekilde tartışılmakta ve bu meta-problemlerin çelişen dini önermeler (yukarıda i ve ii’de özetlendiği üzere) söz konusu olduğunda kararlılık görüşünün rasyonel olduğuna dair bir savunuyu geliştirilmektedir. Son olarak, ortaya koyduğumuz tartışmaya yapılabilecek önemli bir eleştiri olan ‘epistemik tevazu itirazını’ cevaplayarak, kararlılık görüşünün tevazuyu zedelediğine dair bir savunuyu geliştirilecektir.

⁵ Michael Bergmann, “Rational Disagreement After Full Disclosure”, *Episteme* 6/3 (2009), 337, 341.

⁶ Bu tarz savunular için bk. Helen De Cruz, *Religious Disagreement* (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), 1; David Christensen, “Higher-order Evidence”, *Philosophy and Phenomenological Research*, 81/1 (2010), 185-215; Janethon Matheson, “Conciliatory Views of Disagreement and Higher-order Evidence”, *Episteme*, 6/3 (2009), 269-279.

1. İhtilafın Epistemolojisini Anlamak

İnsanlar bir önermeye yönelik farklı tutumlara sahip olduklarında ihtilaf halindedirler. Örneğin, iki denk arasındaki bir tartışmada, (i) biri p 'ye inanırken diğeri $\neg p$ 'ye inanıyorsa, (ii) biri p 'ye inanırken diğeri p 'ye inanmıyorsa ve (iii) ikisi p 'ye karşı farklı inanç derecelerine sahiplerse (örneğin, biri p 'nin çok olası olduğunu kabul ediyorsa ve diğeri p 'nin $\neg p$ 'den sadece çok az daha olası olduğunu düşünüyorsa) p önermesi hakkında ihtilaf halindedirler.⁷

Çağdaş epistemolojide, denklemler arasındaki ihtilaflar karşısında rasyonel bir tutum sergilemek konusunda iki ana görüş öne sürülür: (i) S 'nin t ve t_1 'de, iki zaman arasında ne tecrübe ettiği fark etmeksizin, inancında sabit kalması gerektiğini öngören kararlılık (*steadfastness*) yaklaşımı ve (ii) S 'nin, denk olarak gördüğü kişi ile ortak bir paydada buluşmasının yolunu açmaya çalışan uzlaşmacı veya uzlaşımçı (*conciliatory*) yaklaşım.⁸ Uzlaşmacı yaklaşım, epistemik ılımlılığı teşvik ederek, eşit değerlendirme yeteneklerine sahip olduklarına inanılan denklemler arasında bir uzlaşmaya varılmasını doğru bir yöntem olarak öne sürer.⁹ Bu uzlaşım, genel olarak, inancın içeriğini değiştirmek, inanca olan güveni iki taraf için eşitlemek ya da inançla ilgili hükmün askıya alınması şeklinde eyleme dökülür.¹⁰ Buna karşılık, kararlılık görüşü, kişinin kendi inancını -çeşitli gerekçelere dayanarak- sürdürmesinin doğru olduğuna dair savunudur:

Kararlılık: Eğer bir S , p önermesiyle ilgili olarak belirli bir φ_1 inanca, güven derecesine veya bilgiye sahipse, o zaman S (*ceteris paribus*), epistemik denginin p ile

⁷ Graham Oppy, "Disagreement", *International Journal for Philosophy of Religion* 68, 1/3 (2010), 187. Bu tartışma bağlamında üçüncü şıkkı dikkate almamaktayım. Bu başlıkla ilgili geniş bir tartışma için bk. Jonathan Matheson, "Deep Disagreements and Rational Resolution", *Topoi* 40 (2018), 1025-1037. Tartışmamı, zorunlu olarak çelişen doğruluk iddiaları taşıyan muhtemel bir denklik durumuyla sınırlıyorum. Bu ihtilaf çeşidi aynı dine fakat farklı geleneklere, farklı felsefi perspektiflere mensup olanlar arasında olası görünmektedir. Örneğin, Tanrı'nın basit veya mürekkep olduğunu savunan düşünürler arasındaki tartışma buna bir örnektir. Her ne kadar bu çalışma bağlamında ele alacağım denklik ve kanıt konusundaki meta-problemlerin kısmen bu tarz bir ihtilafla uygulanmasının mümkün olduğu sınırlı durumlar olabile de bu tartışma çalışmamın sınırlarını planlanın ötesinde genişletebileceği için burada ele alınmayacaktır. Bununla birlikte, sırasıyla tevhid ve teslisin doğru olduğuna inanan iki düşünür arasındaki tartışma ya da 'Tanrı vardır' önermesinin doğru veya yanlış olduğunu savunan iki düşünür arasındaki ihtilaflar (i) ve (ii)'nin konusudur.

⁸ Denk ihtilafı literatüründe karşımıza çıkabilecek diğer kuramları 'toplam kanıt yaklaşımı', 'gerekçelendirmeci yaklaşım' ve 'farklı ihtilaflar argümanı' olarak adlandırabiliriz. Ancak bu yaklaşımların kendi başına birer tutum olarak kararlılık ve uzlaşımçılık kadar kapsamlı olduklarını söylemek mümkün değildir. Bu bakımdan, Kelly'nin yaklaşımını kararlılık kuramı altında ele almak daha doğru görünmektedir. Loughheed ve Lackey'nin görüşlerinin ise bağlama göre değişken bir içerik arz ettiğini ve dinamik bir yapıda olduğunu söylemek yetineceğiz. Her üç kuramın da uzlaşımçılık bağlamında ortaya konulan yaklaşımlardan daha rasyonel olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bk. Thomas Kelly, "Peer Disagreement and Higher-Order Evidence", *Social Epistemology: Essential Readings*, ed. Alvin I. Goldman, Dennis Whitcomb (New York: Oxford University Press, 2011), 202-204; Jennifer Lackey, "A Justificationist View of Disagreement's Epistemic Significance", *Social Epistemology*, ed. Adrian Haddock vd. (New York: Oxford University Press, 2010), 319; Kirk Loughheed, *The Epistemic Benefits of Disagreement* (Cham: Springer, 2020), 20-21. Kanıta dayalı argümanın bir diğer savunusu için bk. Elif Kütükcü, *İhtilafın Epistemolojisi ve Dini Çeşitlilik* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022)

⁹ Bu savunuya dair çeşitli görüşler için bk. David Christensen, "Epistemology of Disagreement: The Good News", *The Philosophical Review* 116 (2007), 187-217; Adam Elga, "Reflection and Disagreement", *Noûs* 41/3 (2007), 478-502; Jonathan Matheson, "Disagreement: Idealized and Everyday", *The Ethics of Belief: Individual and Social*, ed. Jonathan Matheson ve Rico Vitz (Oxford: Oxford University Press, 2014), 315-330. Bu düşünürler, denklemler arasındaki ihtilaf durumunda inanç revizyonuna imkân tanırken, Feldman, böyle bir ihtilafın çözülmesinin ve dolayısıyla ihtilafın son bulmasının aslında mümkün olmadığını ve tartışmalı konular söz konusu olduğunda hükmün askıya alınması yani agnostik olunması gerektiğini savunur. Bkz. Feldman, "Reasonable Religious Disagreements", 194-214.

¹⁰ Georgi Gardiner, "The Commutativity of Evidence: A Problem for Conciliatory Views of Peer Disagreement", *Episteme* 11/1 (2014), 85-86.

ilgili farklı bir φ_2 inanca, güven derecesine veya bilgiye sahip olduğunu öğrendiğinde de rasyonel bir gerekçelendirmeye sahipse ve tutumuna yönelmiş güçlü bir çürütenle¹¹ muhatap değilse, p için φ_1 'i koruması rasyoneldir.¹²

Bu yaklaşım, “inancın gerekçesini sorgulamak için kesin bir kanıt yoksa, inancı gerekçesine duyulan güven oranında korumak rasyoneldir” şeklinde özetlenebilecek zımni bir kararlılık ilkesi doğrultusunda hareket eder ve inancı muhafaza etmeye yönelik ihtilaf durumlarına karşı çıkmayı mümkün kılar. Kararlılık yaklaşımının tekdüze bir kuram olduğunu ve bunu savunan tüm düşünürlerin aynı gerekçelerden hareketle bu kuramın rasyonel olduğuna bağlandığını savunmak mümkün değildir. Örneğin, Peter van Inwagen (d. 1942) kararlılığını “sezgi/özgün içgörü” (*special insight*)¹³ üzerinden, Richard Foley (d. 1947) ve Linda Zagzebski (d. 1946) ise “özgüven” (*self-trust*) üzerinden temellendirir.¹⁴ Sezgi ya da özgüvene dayalı kararlılık görüşünde, ihtilaf durumunda denklemlerin hükmünü askıya almasının veya inancına olan güvenini azaltmasının kişinin epistemik özerkliğini ihlal edeceği görüşü bulunmaktadır.

Uzlaşmacı yaklaşım, faili kendi sezgisine güvenmek yerine, keyfi bir şekilde başka bir otoriteye boyun eğmeye zorladığı noktada eleştirilmektedir.¹⁵ Buna göre, ihtilaf durumunda, her bir fail özgün bir sezgiye, bir özgüvene ve *prima facie* epistemik özerkliğe sahip olduğu için, kendi inançlarını korumasının neden rasyonel olmadığı gösterilmedikçe aksine inanmakta sorun yoktur.¹⁶ Buna göre, eğer denklemlerden biri ihtilaf içinde olduğu biriyle aynı (ya da yaklaşık) derecede bilgiliyse, konuyu değerlendirme bakımından herhangi bir dezavantaj içinde değilse, söz konusu tartışmayı değerlendirmek için yeterince zaman ayırdıysa, mevcut inancını değiştirmesinin sağlam bir sebebi yoktur. Kişinin bu durumda verebileceği en iyi karar bilişsel yetilerine güvenmesidir. Bunun sebebi, kişinin denginde olmayan özel bir kanıta sahip olduğunu düşünmesinden kaynaklanır. Meta-problem başlığında tartışılacağı üzere, özel kanıt hususunda, kanıta dair bir şeffaflığın olmaması ve kanıtın paylaşılabılır yani iki tarafın üzerinde ittifak edebileceği bir mahiyette tezahür etmemesi, kişilerin sağduyuya aykırı olan bir önermenin doğru

¹¹ Çürütene (ç) Bergmann (2005, 422) gibi anlıyorum: ç, t’de S’nin b inancı için ancak ve ancak (i) ç, bir önermesel tutum, tecrübe ya da bu ikisinin bir birleşimiye, (ii) S, t’de ç’ye sahip olursa ve (iii) S’nin t’de ç’ye sahip olması sonucunda b gerekçelendirilemez hale gelirse bir çürütendir. Bk. Michael Bergmann, “Defeaters and Higher-Level Requirements”, *The Philosophical Quarterly* 55/220 (2005), 419-436.

¹² Bu noktada, güven eşiği için belirli bir oran öngörmediğimi ve benzer şekilde, bu güvenin ataletten kaynaklanmadığını, dahası, ataletin bu tür bir güven için gerekçelendirici bir işlev görmemesi gerektiğini belirtmeliyim. Belirli bir güven derecesinin tespitiyle ilgili sorunların bir eleştirisi için bk. Nesim Aslantatar, “Does Agnosticism Have Positive Evidence”, *International Journal for Philosophy of Religion* (2025), 13–14.

¹³ Peter van Inwagen, “It is Wrong, Everywhere, Always, and for Anyone, to Believe Anything Upon Insufficient Evidence”, *Faith, Freedom, and Rationality: Philosophy of Religion Today*, ed. J. Jordan and D. Howard-Snyder (London: Rowman & Littlefield, 1996), 139; Peter van Inwagen, “We’re Right. They’re Wrong”, *Disagreement*, ed. Ted Warfield, Richard Feldman (New York: Oxford University Press, 2010), 10-29. Van Inwagen’in yaklaşımına dair detaylı bir tartışma için bk. Bogner Frieder vd., “Rational Peer Disagreement Upon Sufficient Evidence: Leaving the Track to Truth?”, *Peter van Inwagen, Materialism, Free Will and God*, ed. Ludger Jansen and Paul Nager (Dordrecht: Springer, 2018), 17–39.

¹⁴ Richard Foley, *Intellectual Trust in Oneself and Others* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 110-111; Linda T. Zagzebski, “Self-Trust and the Diversity of Religions”, *Philosophic Exchange* 36/1 (2006), 63–77. Bergmann’ın denklemlerden birinin hata yapması durumunda diğer tarafın bunu bir kanıt olarak alabileceği iddiasına dayanan ‘hata teorisi’ de nüansları olmakla birlikte bu bağlamda değerlendirilebilir: Michael Bergmann, “Rational Disagreement after Full Disclosure”, *Episteme* 6/3 (2008), 336-352. Bu noktayla alakalı diğer tartışmalar için bk. Robert Pasnau, “Resolute Conciliationism”, *The Philosophical Quarterly* 65/260 (2015), 442–463; Karl Schafer, “How Common is Peer Disagreement? On Self-Trust and Rational Symmetry”, *Philosophy and Phenomenological Research* 91/1 (2015), 25–46; Gurpreet Rattan, “Disagreement and the First-Person Perspective”, *Analytic Philosophy* 55/1 (2014), 31–53. Bu tarz yaklaşımların bir eleştirisi için ise bk. Eric Schwitzgebal, “The Unreliability of Naive Introspection”, *The Philosophical Review* 117/2 (2008), 245–273.

¹⁵ bk. Elga, “Reflection and Disagreement”, 485.

¹⁶ Loughheed, *The Epistemic Benefits of Disagreement*, 8.

olduğuna inanmasının dahi yolunu açabilir. Bu durum, kanıtı keyfi (ve hatta anlamsız) kılacağı için kanıtların aynı düzlemde değerlendirilememesine de sebep olur. ‘Denk ihtilafı tartışmasının meta-problemleri inancımızı korumamızı gerektirir’ derken, aslında, kararlılık görüşünün sonucuyla aynı noktaya varmaktayız. Ancak kararlılık görüşünde ortaya konulan savunu, kararlılığın irrasyonel bir şekilde ve irrasyonel inançlar için dahi korunabilmesinin yolunu açabilmektedir. Doğru inanca ancak doğru bir yolla erişildiğinde sonucun rasyonel olduğunu savunuyoruz.¹⁷ İnanç doğru olsa bile, bu inanca nasıl erişildiği ve bağlanıldığı önemlidir, doğru inanca yanlış şekilde bağlanılmaz.

Hem uzlaşmacı hem de kararlılık kuramlarının belirli avantaj ve dezavantajlar barındırdığı ileri sürülebilir. Örneğin, uzlaşmacı yaklaşım, şüphecilğe düşme tehlikesi taşımasına rağmen, kararlılık görüşünde bulunmayan bir ılımlılık sergilemesiyle tartışmaların keskin bir kutuplaşmayla sonlanmasını önler ve bazı toplumsal sorunların çözümüne yönelik bir zemin sunma iddiasında bulunur. Bununla birlikte, toplumsal sorunların uzlaşıyla çözülebileceği fikri arzu edilir bir hedef olsa da çelişen dini önermeler söz konusu olduğunda uzlaşmacılığın en iyi yol olduğu iddiası ikna edici olmaktan uzaktır. Dini ihtilaflarda, kişinin hükmünü askıya alması veya ilgili iddialara başlangıçta duyduğu güveni, karşıt görüşteki dengiyle benzer bir seviyeye indirmesi gerektiğini savunan bu tür yaklaşımlar, bireyin inancını sürekli ya da kısmi olarak revize etmesini ve inancına olan bağlılığını sorgulamasını zorunlu kılar. Feldman ve Christensen gibi düşünürlerin savunduğu bu görüşe göre, S, dinî inancıyla ilgili bir denk ihtilafı söz konusu olduğunda, bu inanca yönelik bağlılığını terk etmek zorundadır.¹⁸ Zira epistemik açıdan kendisiyle ihtilaf halinde olan kişi, S ile aynı epistemik niteliklere sahiptir ve onun kadar güçlü argümanlar öne sürebilmektedir.¹⁹ Dolayısıyla, uzlaşmacılığın temel argümanına göre, ihtilaf durumunda, dinî inançlara yönelik bir şüphe ve kimi zaman bu şüpheden hareket eden agnostik bir tutum zorunlu hale gelmektedir.²⁰

Bize göre, kişinin dinî inançlarını *rasyonel* bir temelden hareketle benimsediği bir durumda, uzlaşmacı görüşün kriterlerine uygun hareket etmesinin hiçbir zorunlu nedeni bulunmamaktadır. Bu görüşe karşı öne sürülebilecek birçok gerekçe olmakla birlikte, bize göre en önemli gerekçelerden biri, çokça ifade edildiği üzere, bu yaklaşımın kendi içinde tutarsızlık barındırmasıdır. Buna göre, ‘uzlaşmacılığın denk ihtilafı durumunda benimsenmesi gereken doğru yaklaşım olduğuna’ ilişkin bir ihtilaf söz konusu olduğunda, uzlaşmacılığı savunan bir kişinin kendi tutumundan taviz vermesi gerekecektir. Bu kişi, savunduğu görüşün gereği olarak, uzlaşmacılık hakkındaki yargılarını askıya almalı, uzlaşmacılığa olan inancının güven derecesini düşürmeli veya karşıt görüşe kendi görüşüyle eşit derecede doğruluk payı tanımalıdır. Ancak bu durum, uzlaşmacılığın kendi dayandığı zemini ortadan kaldırdığını göstermektedir. Bu nedenle,

¹⁷ Doğru inancı, S’nin p’yi tasdik ettiği ve p’nin olgusal gerçeklik veya hakikati isabetli bir biçimde temsil ettiği bir bilişsel durum olarak anlıyorum.

¹⁸ Uzlaşmacı görüşe yakın düşünürlerden Christensen, Elga ve Matheson denk ihtilafı durumunda, inanç revizyonuna kapı aralarken; Feldman, ihtilafın mümkün olmadığını ve tartışmalı konular için hükmün askıya alınması gerektiğini savunur. Bk. Christensen, “Epistemology of Disagreement: The Good News”, 187-217; Elga, “Reflection and Disagreement”, 478-502; Matheson, “Disagreement: Idealized and Everyday”, 315-330; Feldman, “Reasonable Religious Disagreements”, 194-214.

¹⁹ Feldman ve Christensen’in argümanları arasında bazı farkların bulunduğunu belirtmek önemlidir. Örneğin, Christensen, Feldman’ın aksine, argümanını doğrudan dinî inançlara yöneltmez. Bununla birlikte, dinî iddialara yönelik dolaylı göndermelerde bulunmaktadır. Aralarındaki farklılıklara rağmen, her iki argüman da belirli bir iddiaya ilişkin inanç söz konusu olduğunda, denk ihtilafı karşılaşıldığında, bu iddiaya yönelik başlangıçtaki güvenin terk edilmesi gerektiği hususunda ortak bir görüşü paylaşmaktadır. Bu tartışmaya dair daha ayrıntılı bir inceleme için bk. Abdulkadir Tanış, “Denklerin İhtilafı, Dinî İnanç ve Şüphecilik”, *Artuklu Akademi* 11/1 (2024), 15-31.

²⁰ Nesim Aslantatar, *Agnostisizm: Tanrı’nın Bilinemezliği Sorunu* (Ankara: Elis Yayınları, 2023), 149; Nesim Aslantatar, “Evidence, Uncertainty, And Belief: A Critique of the Common Epistemic Grounds for Fideism and Agnosticism”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 22/2 (2022), 822.

her konuda uzlaşa mümkün olmadığı gibi, bazı durumlarda belirli bir noktaya kadar uzlaşa gerekli olsa bile, uzlaşa sürecinin bir yerde durması kaçınılmazdır. Benzer şekilde, ihtilafın ‘septisizmin tutarsızlığı’ meselesine dayandığı bir durumda, özellikle Feldman gibi düşünen bir uzlaşımçı, bu iddiayı kabul ederek septisizmin, yani kendi savunduğu yaklaşımın yanlış olabileceği noktasında dengine yaklaşmak durumunda kalacaktır. Bu sonuç, uzlaşımıcılığın mantıksal olarak tutarlı bir şekilde savunulmasının mümkün olmadığını açıkça ortaya koymaktadır.²¹

Kararlılık görüşüne yöneltilen eleştirilerin başında, bu yaklaşımın dogmatik bir niteliğe sahip olduğu veya kişilerin bu yaklaşımı bir atalet sonucunda benimsediği iddiası yer almaktadır. Bu iddia en güçlü savunusunu Elgin’de bulur. Ona göre, kişinin denk ihtilafı karşısında her zaman kararlı kalması, Kripke’nin dogmatizm paradoksuna düşme riskini doğurur.²² Buna göre:

- (1) Eğer S , p ’yi biliyorsa, o zaman p doğrudur.
- (2) Eğer p doğruysa, $-p$ ’ye işaret eden delil yanıltıcıdır.
- (3) Eğer S bilgisini sürdürmek istiyorsa, yanıltıcı bilgileri göz ardı etmelidir.
- (4) O zaman S , dogmatik olmalı ve p ’ye karşı çıkan herhangi bir delili göz ardı etmelidir.²³

Elgin, bu paradoksun birinci dereceden deliller ve denk ihtilafının varlığını gösteren meta-deliller dahil olmak üzere tüm delil türlerine eşit derecede uygulanabileceğini belirtir. Buradaki haliyle dogmatizm eleştirisi, haklı olmaktan uzaktır; çünkü dogmatizm tartışması, bir yönüyle kanıta dayalı bir tartışmadır. Kanıtın imkânının reddedilmediği bir ihtilaf bağlamında, denklerden birinin kanıtının diğerinden daha güçlü, daha kapsamlı veya daha rasyonel olması neden mümkün olmasın? Buna rağmen, kararlılık görüşünün dogmatizmle ilişkilendirilmesi, aslında, kanıtın bir tutumun diğerinden üstünlüğünü gösterebileceği fikrini dışlayan bir varsayıma dayanır. Bu varsayım, kişilerin tutumlarını her zaman ve her koşulda birbirine yaklaştırması gerektiğini, aksi takdirde denklerin dogmatik sayılacağını iddia etmektedir. Oysa kanıtın ihtilaf tartışmalarındaki önemi ve ağırlığı kabul edildiğinde, kararlılık görüşünün dogmatizme düştüğü yönündeki eleştiriye savunmak tutarsızlık yaratır. Bu durum, kanıta dair meta-problem iddiamızı güçlendirmektedir. Zira, bir S failinin, p önermesini denklerinden farklı olarak, yalnızca öznel bir kanaate değil, mantıksal bir akıl yürütmenin sonucuna dayanarak kabul etmiş olması mümkündür. Dolayısıyla, kararlılık görüşüne yönelik dogmatizm eleştirisinin rasyonel bir temele sahip olduğu iddiası hem teorik hem de epistemolojik açıdan zayıf kalmaktadır.

Bu sonuç, kararlılık görüşünün her zaman ve her şart altında en doğru tutum olduğunu iddia etmekten farklıdır. Kararlılık görüşünü çelişen doğruluk iddiaları söz konusu olduğunda benimsemenin doğru olduğunu ifade etmiştik ancak bu bir ihtilaf halinde bulunduğu için, denk varsayılan kişiyle inançlarımız arasında bir çelişki olduğu için ya da dengin kanıtı daha rasyonel olduğu için değil, ilgili önermeye dair güçlü bir gerekçeye sahip olduğumuz için benimsenmelidir. Bu tartışma sınırlı bir alanı kapsar, pratikte kararlılık ve uzlaşımıcılıktan ziyade Kelly, Lackey ve özellikle Loughheed tarafından savunulan dinamik yaklaşımlara benzer kuramların gündelik ihtilaflara daha nitelikleri cevaplar verebileceğini düşünüyoruz.²⁴ Bir sonraki bölümde, giriş bölümünde üzerinde durduğum çelişen doğruluk iddialarının söz konusu olduğu ihtilaflarda

²¹ Aslantatar, “Pragmatik *Inertia* ve Denk İhtilafının İmkânı”, 639.

²² bk. Saul A. Kripke, “On Two Paradoxes of Knowledge”, *Saul Kripke, Philosophical Troubles: Collected Papers 1* (New York: Oxford University Press), 27-51.

²³ Catherine Elgin, “Reasonable Disagreement”, *Voicing Dissent: The Ethics and Epistemology of Making Disagreement Public*, ed. Casey Rebecca Johnson (New York: Routledge, 2018), 14.

²⁴ bk. Lackey, “A Justificationist View of Disagreement’s Epistemic Significance”, 302; Loughheed, *The Epistemic Benefits of Disagreement*, 20; Kelly, “Peer Disagreement and Higher-Order Evidence”, 202-204.

denklik ve kanıtla dair ortaya çıkan soru(n)lar üzerinden kararlılık görüşüne dair bir savununun rasyonel olduğunu göstermeye çalışacağız.

2. İhtilafın Meta-Problemleri: Denklik ve Kanıt Üzerine

İhtilaf epistemolojisine dair tartışmalarda, epistemik denklik (*peerhood*) kavramının, ‘iki kişinin kanıt ve bilişsel yetkinlik açısından tam bir eşitlik içinde olduğu’²⁵ varsayımı üzerinde zımni bir anlaşma varmış gibi davranılır ve bu kavramın detaylı bir analizine çok fazla yer verilmez. Bu çalışmada denklik kavramına atfedilen tanımın pratik bir karşılığının –neredeyse hiçbir zaman-olamayacağını ve bu meta-problemin kanıtla dair tartışmayla birlikte ele alındığında kararlılık tutumunun rasyonel bir savunusuna olanak tanıdığını savunuyoruz.

Epistemik denk ifadesiyle, temelde, S1 ve S2’nin t anında p ile ilgili olarak eşit derecede iyi bir epistemik konumda olmaları durumunda S1 ve S2’nin t anında p ile ilgili olarak epistemik olarak denk oldukları ifade edilir.²⁶ Burada denklik terimi, bir kişinin epistemik duruşunun, sahip olduğu kanıtlar ve bu kanıtları doğru bir şekilde değerlendirme yetisi tarafından belirlendiği durumlar için kullanılmaktadır. Kelly de benzer şekilde, epistemik denklik için iki koşulu şart koşmaktadır: (i) ilgili önerme için taraflar kanıt ve argümanlara aşinalık bakımından denk durumdadırlar, (ii) zekâ, düşünceli olma ve önyargıdan uzaklık gibi genel epistemik erdemler açısından denk durumdadırlar.²⁷ Bir diğer tanımda ise Elga’ya göre, S1 ve S2’nin bir p önermesine ilişkin ihtilafları durumunda, ikisinin hata yapma olasılıklarının eşit olması şartıyla epistemik manada denk olduklarını söyleyebiliriz.²⁸ Bu tanımlarda ortaya konulan kriterlerden ‘iyi epistemik konumda/erişimde olmak’, ‘kanıt ve argümanlara eşit derecede aşinalık’, ve ‘zekâ, düşünceli olma ve önyargıdan uzaklık’ gibi niteliklerin iki farklı kişide eşit şekilde bulunması mümkün müdür?²⁹

²⁵ Jennifer Lackey, “Taking Religious Disagreement Seriously”, *Religious Faith and Intellectual Virtue*, ed. Laura F. Callahan and Timothy O’Connor (Oxford: Oxford University Press, 2014), 299-316; Oppy, “Disagreement”, 183-196 ; Loughheed, *The Epistemic Benefits of Disagreement*, 38.

²⁶ Matheson, *The Epistemic Significance of Disagreement*, 24; Bergmann, “Rational Disagreement after Full Disclosure”, 336; David Christensen, “Disagreement as Evidence: The Epistemology of Controversy”, *Philosophy Compass* 4/5 (2009), 756; Catherine Elgin, “Persistent Disagreement”, *Disagreement*, ed. Richard Feldman and Ted A. Warfield (Oxford: Oxford University Press, 2010), 53; Sanford Goldberg, “Disagreement, Defeat, and Assertion”, *The Epistemology of Disagreement: New Essays*, ed. David Christensen and Jennifer Lackey (Oxford: Oxford University Press, 2013), 169; Jennifer Lackey, “Disagreement and Belief Dependence: Why Numbers Matter”, *The Epistemology of Disagreement: New Essays*, ed. David Christensen and Jennifer Lackey (Oxford: Oxford University Press, 2013), 243; Jonathan Matheson, “The Case for Rational Uniqueness”, *Logos and Episteme: An International Journal of Social Philosophy* 6/3 (2009), 270.

²⁷ Thomas Kelly, “The Epistemic Significance of Disagreement”, *Oxford Studies in Epistemology*, ed. John Hawthorne-Tamar Gendler (Oxford: Oxford University Press, 2005), 174-175.

²⁸ Elga, “Reflection and Disagreement”, 487; Richard Feldman, “Epistemological Puzzles About Disagreement”, *Epistemology Futures*, ed. Stephen Hetherington (Oxford: Oxford University Press, 2006), 217; Hilary Kornblith, “Belief in the Face of Controversy”, *Disagreement*, ed. Richard Feldman and Ted A. Warfield (Oxford: Oxford University Press, 2010), 30; James Kraft, “Religious Disagreement, Externalism, and the Epistemology of Disagreement: Listening to Our Grandmothers”, *Religious Studies* 43/4 (2007), 417; Brian Weatherson, “Disagreements, Philosophical and Otherwise”, *The Epistemology of Disagreement: New Essays*, ed. David Christensen and Jennifer Lackey (Oxford: Oxford University Press, 2013), 54.

²⁹ Epistemik denklik için belirtilen kriterler, örneğin “iyi epistemik konumda olmak”, “kanıtlara aşinalık” ve “zekâ” gibi nitelikler, küçük farklarla değişir ve bu farkların ne zaman ve nasıl önemli bir eşitlik oluşturacağı belirsizdir. Bu durumu açıklamak için *sortes paradoksu* kullanılabilir; tıpkı bir yığının her seferinde birkaç kum tanesinin eklenmesiyle oluşması gibi, kişiler arasındaki epistemik veya karakteristik niteliklerdeki sayısız küçük değişiklikler bir araya geldiğinde büyük farklara yol açar, ancak her bir değişiklik tek başına anlamlı bir fark yaratmaz. Bu sebeple, iki kişi arasındaki epistemik eşitliği belirlemek zordur, çünkü bu özelliklerin eşit olduğu anı ölçmek için geçerli bir sınır veya kriter yoktur. *Sortes paradoksu* için Bk. Dominic Hyde, Diana Raffman, “Sortes Paradox”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (2018), ed. Edward N. Zalta, URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/sum2018/entries/sortes-paradox/>>.

Matheson, 'iyi bir epistemik erişimde olmak' ifadesiyle üç faktöre referans verir: (i) akıl yürütme becerisi, algısal ve anlamsal derinlik ve zeka gibi bilişsel faktörler; (ii) kanıtsal faktörler ve (iii) açık görüşlülük ve cesaret gibi erdeme dayalı faktörler.³⁰ Bu tanımlardaki denklik koşullarının ana sorunu, bazılarının üstünkörü belirlenmiş olmaları ve diğer bazılarının ise teorik örnekler üzerinden tasarlandıkları için gerçek olgulara uygulanabilirliklerinin mümkün olmamasıdır. Bunun yanında, literatürde sunulan denklik koşullarının sadece bunlarla sınırlı olmadığını dikkate aldığımızda –koşulların sayısı ile denklerin bunları sağlayabilmesi arasındaki orantı simetrik olduğu için- tartışma daha karmaşık bir hale gelmektedir. Tüm bu koşulları tek tek ele almak bu makalenin sınırlarını fazlasıyla aşacağı için tartışmamı, denklerin aynı *niteliklere* sahip olması ve denklerin aynı *kanıta* sahip olması koşulları altında birleştirerek tartışacağız.

Niteliklere dair ortaklık iki sebepten ötürü kurulamaz: (i) denklerin bu niteliklere aynı anda sahip olduğunu –argüman gereği- kabul etsek bile aynı oranda sahip olmaları mümkün görünmemektedir, (ii) bu nitelikler nisbî olup, kişilere bağlı olarak yalnızca tanımsal düzeyde anlaşılabilir; doğrudan bilişsel bir tecrübeyle bilinmesi mümkün değildir. Bu tür nitelikler üzerinden yapılan karşılaştırmalar, genellikle tartışmayı ilerletmek ya da bir argümanı açıklığa kavuşturmak amacıyla *yalnızca* teorik düzlemde gerçekleştirilebilir. Zekâ, bilgi seviyesi, ya da epistemik erdemler gibi nitelikler kişiden kişiye veya duruma göre farklılık gösterebilir; kişi bir alanda çok bilgiliyken başka bir alanda bilgi eksikliği gösterebilir. Tecrübenin konusu olan karmaşık ihtilaflarda, iki tarafın aynı deneyime, eğitime ve niteliklere sahip olması hiçbir zaman mümkün değildir. Eğer niteliklerden kastedilen yalnızca diplomalar veya sertifikalarsa, bu tür kriterler kolayca karşılanabilir. Ancak deneyim ve eğitim söz konusu olduğunda durum böyle değildir. Bir önermeyi algılama ve anlama yetisi, aynı formel eğitime sahip iki kişi arasında radikal farklılık arz edebilir.³¹ Örneğin, iki düşünür arasındaki gerçek bir ihtilaf varsayalım. Bu iki kişi aynı akademik yeterliliklere, aynı sayıda yayınlara ve aynı konuda benzer literatüre maruz kalmış olabilir. Ancak bu durumda bile, onların tam anlamıyla bilişsel eşitlik taşıyan epistemik denkler olduğunu söylemek mümkün değildir. Bir düşünür, diğerinin gözden kaçırdığı bir bakış açısını fark etmiş olabilir veya daha derin bir kavramsal anlayışa sahip olabilir. Ayrıca, birinin araştırma yöntemleri ya da sezgisel yaklaşımları diğerinden farklı olabilir, bu da onların bilgiye ulaşma ve hazmetme biçimlerini etkileyebilir. Böyle bir durumu dikkate aldığımızda, iki düşünür arasındaki epistemik denklik, yalnızca karşılaştırılabilir akademik yeterlilikler üzerinden kurulan bir ilişkiyle sınırlı kalır. Her bireyin bilgiye dair farklı sezgileri, perspektifleri ve düşünsel arka planları dikkate alınınca bu denklik iddiası geçersiz hale gelebilir. Dolayısıyla, bu tarz bir iddianın spekülatif olanın ötesine geçmesinin imkânı bulunmamaktadır. Bu nokta içinden çıkması güç başka bir tartışmanın doğmasına da sebep olur. Denkliği sağlayan parametrelerin sayısının artmasıyla denkliğin imkanının ters orantılı olduğunu ifade etmiştik. Bu sebeple oldukça sınırlı bir varsayım üzerinden bir denklik durumu varsaydığımızda aşağıdaki gibi bir tablonun ortaya çıkması muhtemeldir:

Asimetrik Denklik: Bilginin konusu olan on farklı tartışmanın altısında S1, S2'den daha fazla bilgiye sahiptir. Bunun yanında, belirlenmiş on epistemik erdemin altısı açısından S2, S1'den üstündür.

Bu durum, iki taraf arasındaki epistemik üstünlüğün –karşılaştırılabilir olduğu varsayılsa bile- belirli alanlara özgü ve asimetrik olduğunu göstermektedir. Ancak kanıtların değerlendirilmesi konusundaki tartışma, bu epistemik asimetrileri daha karmaşık bir bağlama taşır:

³⁰ Matheson, "Disagreement: Idealized and Everyday", 316-317.

³¹ Daha geniş bir tartışma için bk. Loughheed, *The Epistemic Benefits of Disagreement*, 40.

S1, φ önermesini desteklemek için sezgisel (kararlılık görüşünde olduğu gibi) olarak güçlü olduğunu düşündüğü bazı deliller öne sürmektedir. Bu delillerin bir kısmı, daha önce tartışılmış olan ve bilgi üstünlüğüne sahip olduğu altı konudaki uzmanlığına dayanmaktadır. Buna karşın, S2 sezgisel delillerinin $\neg\varphi$ önermesini desteklediğini savunmaktadır ve bu iddiasını, epistemik erdemlerdeki üstünlüğünün sezgisel delillerine daha fazla güvenilirlik kazandırdığı argümanına dayandırmaktadır.

Bu tarz bir örnek üzerinden, uzlaşımcılık tutumunun temellendirildiğine dair hızlı bir çıkarımda bulunulabilir ancak bunun sebebi meta tartışmanın göz ardı edilmesidir. Bu noktada, ilk olarak sorulması gereken soru şudur: Tarafların bilgi ve erdem üstünlükleri farklı alanlarda yoğunlaşmış olduğundan, hala bir denklik durumu varsaymak mümkün müdür? Eğer taraflar *tam anlamıyla* denk değilse, ihtilafın bir uzlaşımla sonuçlanması mümkün olabilir mi? Burada verilen örnek, oldukça *ideal* bir senaryoyu varsaymaktadır. Ancak pratikte, bu tür bir karşılaştırmanın, bilişsel yeteneklerin ve entelektüel erdemlerin sınırlı ya da geniş bir biçimde ele alınmasına bağlı olarak -örneğin 10×10^5 veya 10×10^{-3} oranları arasında- farklılık göstermesi neden mümkün olmasın? Bu tür bir asimetri, denklik kavramının yalnızca tarafların bilgi ve erdeme sahip olup olmadıkları ya da bu düzeylerin mutlak büyüklükleri üzerinden değil, söz konusu düzeylerin birbirine kıyasla ne ölçüde anlamlı olduğu temelinde değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Bunun imkânı tartışmalıdır. Burada niteliklere dair ortaya konulan tartışmanın göz ardı edilerek denkliğin mümkün olduğu varsayımıyla tartışmanın devam ettirilmesi, meseleyi gerçek dünyadaki ihtilaf örneklerinden uzaklaştırır ve bu ihtilaf epistemolojisine dair tartışmaların amacını sorgulanır hale getirir.³²

Denkler arasında örtük olarak varlığı kabul edilen bir diğer unsur, aynı kanıta sahip olduklarıdır, ancak 'aynı kanıta sahip olmanın' imkanını da benzer sebeplerden ötürü mümkün görmemekteyiz.³³

³² Görüldüğü üzere, kanıt veya akıl yürütme becerilerindeki farklar ihtilafın tarafları arasında epistemik bir dengesizlik oluşturabilir. Bu nedenle, rasyonel denkliğin birçok olgusal ihtilafa uygulanabilecek kadar geniş, ancak bu anlaşmazlıkların epistemik önemini kaybetmesine yol açmayacak kadar sınırlı bir şekilde tanımlanması gerektiğini savunan düşünürlere rastlamak mümkün olsa da ortaya koydukları denklik tanımlarının yaptığımız eleştirilerden pay almadığını söylemek mümkün değildir. Örneğin Loughheed; Lackey, King ve Ballantyne'in ortaya koydukları denklik kavramlarının birtakım problemlerin üstesinden gelebileceğini savunsa da bunun hala mümkün olduğunu düşünmüyoruz. Örneğin, Lackey'in denklik kavramı o kadar kapsayıcıdır ki, onun çerçevesinde bir ihtilafın tartışmalı bir inanç için ciddi bir epistemik sorun oluşturup oluşturamayacağı dahi net değildir (bk. Dipnot 31). King'in denklik kavramının ise, bunun aksine, gerçek ihtilafların epistemik önemini koruyabildiği iddia edilmiştir. Buna göre, "Eğer bir S, p 'ye inanıyor ve $\sim p$ 'ye inanan T'nin varlığının farkındaysa, ayrıca S'nin p 'ye dair toplam epistemik durumu, S'yi T'ye kıyasla daha doğru kılacak bir gerekçe sunmuyorsa, bu durumda S'nin p 'ye inanması rasyonel değildir." Burada ortaya koyulan açıklamanın uzlaşımcılığın denklik kriterinden daha fazla bir şey söylemediği açıktır, bu durumun denklige dair sonucumuzu güçlendirdiğini söylemek mümkündür. King'in denklik tanımının başarısız olmasının birincil sebebi, ihtilaf epistemolojisinin ortaya çıkış sebebiyle aynıdır. Kararlılık savunularından hatırlanacağı üzere, özellikle özel içgörü kavramı, bir failin kendi epistemik pozisyonunun denginkinden daha doğru olduğunu düşünmesi için bir gerekçe sunduğunu savunur. King'in tanımlaması bu tarz kanıtları hariçte bırakır. Bununla birlikte, pek çok gerçek durumda bir dengin, kendi epistemik pozisyonunun ihtilafın diğer tarafından üstün olup olmadığını bilme imkanına sahip olmadığını tartışmıştık. Loughheed'in *şüpheli epistemik denklik* anlayışı da King ile uyum içindedir, onu ayrıca ele almayacağız. Bk. Nathan L King, "Disagreement: What's the Problem? or A Good Peer is Hard to Find", *Philosophy and Phenomenological Research* 85/2 (2012), 269-270; Lackey, "Taking Religious Disagreement Seriously", 308, 313-314; Loughheed, *The Epistemic Benefits of Disagreement*, 53-55.

³³ Lackey, kanımca bu tarz eleştirilerden kaçmak adına, denklik kavramını şu şekilde formüle etmektedir: A ve B faileri, p 'nin doğru olup olmadığına dair çelişen inançlarında -ancak ve ancak şu üç şartın sağlanması durumunda- aynı derecede gerekçelidir (kanıt bakımından denktir): (i) Her ikisi de ilgili konu üzerine derinlemesine ve yeterli süre boyunca düşünmüşse, (ii) her ikisi de p hakkında entelektüel erdemler açısından yeterli düzeydeyse ve (iii) ne A ne de B, ikisinin de dikkatlice değerlendirildikten sonra belirleyici olarak kabul edeceği kanıtlara tek başına sahip olmadığı durumlarda (Lackey, "Taking Religious Disagreement Seriously", 313). (iii)'ün ihtimalini kabul etsek bile,

Aynı Kanıt Koşulu: S ve T failleri, p önermesi için aynı kanıt olan K' 'ye sahiptir.³⁴

Bu tartışmada kanıttan ne anlaşıldığı oldukça büyük önem arz etmekle birlikte, tartışmayı kontrol edilebilir bir sınırdan tutmak adına, kanıtı, herkesin erişimine açık olan kanıt manasında *açık kanıt* ve yalnızca bireyin erişimine izin veren *özel/kapalı kanıt* başlıkları altında tartışacağız. Kapalı kanıtın iki denk arasında paylaşılmasının mümkün olmadığı noktasında bir itirazın olacağını düşünmüyoruz. Dolayısıyla açık kanıt daha fazla tartışmaya değerdir. Sosa'ya göre, açık kanıtlar için de aynı durum, yani denklemler arasında paylaşmanın mümkün olmaması, söz konusudur; kanıtın denk olduğu iddia edilen failer arasında paylaşılması, eşit şekilde anlaşılması ya da belirli bir p önermesini aynı oranlarla desteklemesi mümkün değildir. Çünkü iki failin, gerçek ihtilaflar söz konusu olduğunda, aynı kanıtlarla muhatap olması mümkün değildir:

[İnançlarımızda] etkin kanıtlarımızı her zaman ya da sıkça incelemeye tabi tutabileceğimiz düşüncesi bir efsaneden ibarettir. Geçmişte yer etmiş ve artık yalnızca dolaylı yollardan korunan inançlar aracılığıyla varlığını sürdüren etkin kanıtlarımızı tespit edemiyorsak, bunları açığa çıkararak paylaşmamız da mümkün değildir. Bu durum, karmaşık ve tartışmalı meselelerdeki görüşlerimiz için de geçerlidir. İnançlarımızı şekillendiren ve zaman içinde birlikte etki gösteren gerekçelerimiz bulunsun da bu gerekçeleri tam olarak ayrıntılı bir biçimde açıklayabilecek bir durumda değiliz.³⁵

Buna göre, eğer açık kanıt kişinin bilinçli şekilde inanç oluşturmaya başladığı andan itibaren muhatap olduğu her şeyin bir sonucuysa, o zaman açık kanıtın denklemler arasında paylaşılması da – tıpkı kapalı/özel kanıtta olduğu gibi – pratikte imkânsızdır. Dolayısıyla, bir önermenin doğruluk değeri konusunda ihtilaf halinde olan iki düşünür tam olarak aynı açık kanıtı paylaş(a)maz. Bunun yanında, failerin bir p inancı için sahip oldukları kanıt ya da kanıtların tamamına aynı anda, bir kerede sahip olduklarını söylemek de mümkün değildir. İnançlar genellikle kademeli bir şekilde, “... çeşitli kaynakların ince etkileri neticesinde oluşur. Bazıları tanıklık, diğerleri algısal, diğerleri çıkarımsaldır...”³⁶ Açık kanıtla dair bu tartışmadan sonra, denklemlerin tam olarak aynı kanıtla sahip olduğu iddiası, özel kanıtların da kişinin toplam kanıtları kümesinin bir parçası olarak tartışmaya dahil edilmesi durumunda, çok daha da az inandırıcı hale gelir. King'in haklı olarak işaret ettiği üzere, herhangi bir başka kanıtı dikkate almadan yalnızca açık kanıtı dikkate alsak dahi denklemler arasında aynı kanıtın paylaşılması koşulu nadiren sağlanabilecektir.³⁷

Denkliğin sağlanabilmesi için, şu ana kadar yaptığımız tartışmanın belli noktaların çürütülmesi ya da her birine güçlü itirazlar yöneltilmesi yeterli olmayacaktır. Burada ortaya koyduğumuz savununun yanlış olduğunun gösterilebilmesi için denklemlerin nitelikleri ve denklik-kanıt ilişkisi bağlamında eleştirdiğimiz tüm hususların *bir arada* savunulabilir olduğuna dair bütünsel bir rasyonel savununun da ortaya konulması elzemdir.³⁸ Bunun başarılabilmesi durumunda, niteliksel hususlar ve denklik-kanıt ilişkisinden hareketle, denkliğin çözülmesi mümkün olmayan meta-problem olarak ihtilaf tartışmalarının imkanını test ettiğini söylemek mümkündür. Bu durumda, denklik kurulamadığı için, kişinin kendi pozisyonunda kalması rasyoneldir.

Lackey'in argümanının yukarıda (i) ve (ii) aleyhine yönelttiğimiz eleştirileri cevaplaması gerekmektedir. Çünkü yeterli sürenin ne kadar olduğu belli olmadığı gibi, kimisinin t sürede ortaya koyduğu işi diğer biri $3t$ sürede ortaya koyamayabilir. Bu durum bilişsel yetiler başlığında ortaya koyduğum sonuçla da yakından ilgilidir.

³⁴ Krş. King, “Disagreement: What's the Problem? or A Good Peer is Hard to Find”, 253; Loughheed, *The Epistemic Benefits of Disagreement*, 39.

³⁵ E. Sosa, “The Epistemology of Disagreement”, *Social Epistemology*, ed. Alan Haddock, Adrian Millar, Duncan Pritchard (New York: Oxford University Press, 2009), 290-91.

³⁶ Sosa, “The Epistemology of Disagreement”, 289-90.

³⁷ King, “Disagreement: What's the Problem? or A Good Peer is Hard to Find”, 265.

³⁸ Benzer bir sonuç için bk. King, “Disagreement: What's the Problem? or A Good Peer is Hard to Find”, 263.

Denklik kavramından bağımsız olarak ele alındığında da kanıta dair birtakım farklı meta-problemlerin bulunduğunu söylemek mümkündür. Örneğin, tecrübe edenden bağımsız olarak, olguya dair delil ile dine ya da Tanrı'ya dair delil farklı mahiyetlere sahiptir. 'Tanrı yaptıklarını görüyor.' önermesine dair kanıt ile 'Polis yaptıklarını görüyor.' önermesine dair kanıtın aynı olduğunu söylemek mümkün olmadığı gibi bilişsel olarak da farklı düzlemlerde yer alır.³⁹ İkinci önerme kanıttan (örneğin, ortamda polis olmadığına dair birkaç kişinin sözlü beyanı gibi) doğrudan etkilenirken, birincisini destekleyen veya çürüten kanıtın ne olduğu konusunda bile ciddi bir tartışma bulunmaktadır. Üstelik, yeterince kanıt sunulmuş olmasına rağmen genel kabul görmeyen olgusal bazı hususlar (bunun en iyi örnekleri iklim krizi ve servet dağılımıdır) dikkate alındığında, dine dair kanıtın doğasının tartışma konusu olduğu bir ortamda, bu ihtilafın çözüme ulaştığını söylemek mümkün değildir.

3. Kararlılık Tutumuna Dair Yeni Bir Temellendirme

Kararlılık görüşüyle, tartıştığımız üzere, ihtilafların şüpheciliğe, hükmün askıya alınmasına veya bireyin kendi görüşünden herhangi bir biçimde vazgeçmesine yol açmadığını ya da yol açmaması gerektiğini savunuyoruz. Kararlılık tutumunu, uzlaşmacılık irrasyonel olduğu için ve hatta ihtilafın imkânını varsaydığımız için değil, bu tartışmanın temelinde yer alan kavramların meta düzeyde oldukça problemli olduğunu gösterdiğimiz için benimsiyoruz ve ihtilaftan önce benimsenmesi gerektiğini savunuyoruz. Şu ana kadar yaptığımız tartışmanın yanında, ihtilafın kabul edilmesi durumunda, kanıtın aslında tek katmandan oluşan bir unsur olarak kalamayacağı da kesin hale gelecek ve ihtilafı tamamen imkânsız kılacaktır. Şu ana kadar imkân dâhilinde olmadığını savunduğumuz tüm unsurların bir anlığına mümkün olduğunu varsayarak şu örneklerle odaklanalım:

Denklik: S1 ve S2 p önermesi hakkında bir ihtilaf halinde olduklarının farkındadırlar. S1 ve S2, (i) t zamanda denkliğin tüm kriterlerini sağlamaktadırlar, (ii) açık delile erişimleri tam ve eksiksizdir ve (iii) kapalı delil konusunda birbirleriyle tartışarak eksik bir nokta kalmayınca kadar bu nokta hakkındaki denkliklerini sağlamışlardır.⁴⁰

S1 ve S2'nin p için dikkate almaları gereken deliller ise şunlardır:

Meta-Meta-Delil: p ve $-p$ 'nin zorunlu olarak çelişen önermelerdir. Denklerden (S1 ve S2) hangisinin inancının gerekçelendirilmiş olduğunun ortaya konulabilmesi için dikkate alınacak deliller: (i) tartışmaya dair birincil kanıt, (ii) S1'in S2'nin hatalı olduğuna dair ikincil kanıtı ve (iii) S2'nin S1'in hatalı olduğuna dair ikincil kanıtı.

Denkliğin varsayımsal olarak mümkün olduğu durumda dahi, kanıta dair problemlerin son bulması mümkün değildir. İlk olarak, ihtilafın kabul edilmesi durumunda kanıta dair epistemik bir döngüsellik ortaya çıkmaktadır. Bu tarz bir delillendirmede denklerin kanıtları değerlendirme biçimi bir diğerine zorunlu olarak bağlıdır ve birincil kanıtların ne olacağı ikincil kanıtları etkileyeceği için, birincil kanıtların mahiyeti konusunda ortaya çıkacak herhangi bir tartışma ikincil kanıtlara sığrayarak kanıtın anlamını yitirdiği bir döngüsellığe sebep olur. Bu noktaya şöyle bir örnek verebiliriz: S1 ve S2, bir iklim değişikliği modelinin (örneğin, belirli bir karbon emisyonu düzeyinin küresel sıcaklık üzerindeki etkisi) doğru olup olmadığı konusunda bir ihtilaf içerisindedir. Her ikisi de epistemik denklik koşullarını sağlamakta ve aynı kanıtlara erişim

³⁹ Cruz, *Religious Disagreement*, 8-9. Bilişsel olarak bu önermelerin farklı düzlemlerde yer aldıklarına ve dini önermelerin olgusal önermelerin aksine kanıttan etkilenmediğine dair geniş bir tartışma için bk. Neil van Leeuwen, "Religious Credence is not Factual Belief", *Cognition* 133 (2014), 698-715. Benzer bir tartışmayı kişi üzerinden ele alan bir çalışma için bk. Saim Gündoğan, "Objections to Sam Harris' Critic of Religion", *Ilahiyat Studies* 14/2 (2023), 439-467.

⁴⁰ İtalikler ile şu ana kadar tartıştığımız ve çözülemeyen olduğunu savunduğumuz hususlara bir arada dikkat çekmek istiyoruz.

imkânına sahiptir. Bilimsel yöntemlere aşinalık açısından eşit oldukları söylenebilir. S1'in birincil kanıtı, söz konusu iklim değişikliği teorisini destekleyen verilerin (örneğin, atmosferdeki ölçülebilir karbondioksit artışı ve buna bağlı olarak ölçülen sıcaklık artışları) modelin doğruluğunu gösterdiğini öne sürer. S2 ise aynı verilere dayanarak, modelin önemli bazı parametreleri göz ardı ettiğini (örneğin, okyanusların ısı emilimi gibi) ve dolayısıyla yetersiz olduğunu savunur. İkincil kanıt olarak, S1, S2'nin hatalı olduğunu göstermek için, S2'nin kullandığı verilerin ölçüm hatalarından kaynaklandığını veya parametrelerin yanlış yorumlandığını iddia eden ikincil kanıtlar sunar. S2 ise S1'in modelin başlangıç varsayımlarını fazla basitleştirdiğini ve dolayısıyla modelin sonuçlarının güvenilmez olduğunu savunan ikincil kanıtlar getirir. Çelişen doğruluk iddiaları söz konusu olduğunda bu noktada bir döngüsellik ortaya çıkmaktadır: S1'in ikincil kanıtları, S2'nin birincil kanıt yorumunun hatalı olduğu varsayımına dayanırken, S2'nin ikincil kanıtları S1'in birincil kanıtlarının model parametrelerini yeterince dikkate almadığını iddia eder. Bu durum, tarafların birbirlerinin kanıtlarını değerlendirme biçimlerinin birbirlerine sıkı sıkıya bağlı olduğunu ve birincil kanıtların güvenilirliği hakkındaki tartışmanın ikincil kanıtların mahiyetini belirlediğini gösterir. Bu döngüsellik, delillerin objektif bir şekilde değerlendirilmesini engeller ve bir tarafın inancının diğerine göre daha gerekçelendirilmiş olup olmadığını kesin olarak belirlemeyi imkânsız hale getirir. Böylece, denklemin varsayımsal olarak tam anlamıyla denk olduğu bir durumda dahi, ihtilafın çözümü epistemik döngüsellikten ötürü nihayete erdirilemez. Denkliğin imkansızlığına dair tartışmamızla birlikte ele alındığında, meta-meta delil seviyesinde kanıtın doğasına ilişkin bu problematik yapının, ihtilaftan önce kararlılıkta kalmanın rasyonel olduğuna dair bir sonuç doğurduğunu savunmaktayız. Bu durumda kararlılık, yalnızca uzlaşmacılığın irrasyonel oluşuna veya denklik tartışmalarının teorik zorluklarına değil, aynı zamanda bu tür zorlukların epistemik süreci ne denli etkilediğine dair bir farkındalığa dayanmaktadır.

Kararlılık tutumuna yönelik bir eleştiri, bu yaklaşımın ihtilaf tartışmalarında epistemik tevazuya aykırı olduğu iddiasıdır. Epistemik tevazu, bireyin bilgi sınırlarını kabul etmesi ve bu sınırların farkında olarak, yeni kanıtlar ya da daha güçlü argümanlar karşısında inançlarını gözden geçirmeye açık olmasıdır. Bu eleştiriye ele alırken, epistemik tevazunun yalnızca ihtilaf durumunda uzlaşmacı bir pozisyon benimsemek anlamına gelmediğini vurgulamak önemlidir. Çelişen ve çelişmeyen önermeler söz konusu olduğunda epistemik tevazu farklı şekillerde işler:

İki arkeolog, bir antik yazıtın çözümlemesi üzerine derin bir ihtilaf içindedir. S1, yazıtın tarihsel bir krallığın siyasi yönetim biçimini belirttiğini savunurken, S2, aynı yazıtın dini bir törenle ilgili olduğunu düşünmektedir. İkisi de aynı dilbilgisel kaynaklara, tarihsel verilere ve yazıtın bulunduğu coğrafyaya dair bilgilere sahiptir. Bununla birlikte, S1 dildeki bir sembolün siyasi anlamına, S2 ise aynı sembolün dini anlamına işaret eden *sezgisel* bir delil sunmaktadır. İhtilaf çözülemediği halde her iki taraf da kendi görüşlerinde kararlıdır; çünkü her biri kendi uzmanlık alanında kanıtları rasyonel bir şekilde değerlendirdiğine inanmakta, ancak karşı tarafın sezgisel delillerine dair bir eksiklik ya da yanlışlık ihtimalini göz ardı etmemektedir.

Bu örnekte çelişen doğruluk iddiaları söz konusu değildir, çünkü ihtilafa yol açan kelimenin hem dini hem de siyasi çıkarıma izin veren anlamları vardır. Bu durumda kişilerin ihtilafı bozup uzlaşma yakalamaları ya da kararlı kalmaları büyük bir fark yaratmaz, çünkü bu varoluşsal öneme sahip bir ihtilaf değildir. Epistemik tevazu, kişinin epistemik yetilerinin kapsamını, sınırlılıklarını ve yanılabilirliğini fark etmesini içerirken; entelektüel tevazu, ayrıca, başkalarının entelektüel katkılarının değerli olabileceğini kabul etmeyi ve entelektüel tartışmalarda kibirden kaçınmayı gerektirir. Kararlılık görüşünü benimsemek bu örnek özelinde iki çeşit tevazuyu da zedelememektedir. Denklerden biri (S1) epistemik tevazu bağlamında yanılabilir olduğunu kabul

etse dahi, bu S2'nin yanılmadığı manasına gelir mi? Buradan hareketle, kimin yanıldığı belli olmadığı için, kimin tartışmaya *doğru* katkısı yaptığı belli değildir; denklerden birinin entelektüel tevazuya zarar verdiği de söylenemez.

Çelişen önermeler bağlamında ise şu özgün senaryoyu varsayalım:

S1, dualist bir bakış açısıyla bilincin yalnızca fiziksel süreçlerle açıklanamayacağını, bilinç fenomeninin zihinsel bir varlık alanına da işaret ettiğini öne sürmektedir. S2 ise materyalist bir görüşle bilincin tamamen beyindeki nöral süreçlerin bir sonucu olduğunu ve fiziksel evrenin ötesinde hiçbir varlık alanına gerek olmadığını savunur. S1, zihinsel deneyimlerin niteliksel yönünü vurgulayarak, kırmızı bir elmayı gördüğümüzde hissettiğimiz 'kırmızılık'ın nöral etkileşimlerin bir sonucu olarak açıklanamayacağını, bunun fiziksel süreçlerin ötesinde bir bilinç varlığını gerektirdiğini ifade eder. S2 ise bilincin, beynin karmaşık yapısının bir çıktısı olduğunu ve bu durumun beyin taramalarındaki korelasyonlarla açıkça ispatlandığını savunarak, 'kırmızılık' dediğimiz şeyin beynin görsel korteksinde tanımlanan aktivitelerin yalnızca fenomenolojik bir ifadesi olduğu konusunda ısrar eder. Her iki taraf da çağdaş felsefi literatüre hâkimdir ve aynı bilimsel verilere erişimleri vardır.

Bu noktada entelektüel tevazu, yalnızca, tarafların kendi görüşlerine kararlılıkla bağlı kalmalarına rağmen karşı tarafın iddialarını ciddiye almalarıyla sınırlıdır. Bunun en temel sebebi, epistemik tevazunun çelişen doğruluk iddiaları söz konusu olduğunda entelektüel tevazudan önce gelmesidir. Epistemik tevazu, kişinin epistemik yetilerinin kapsamını, sınırlılıklarını ve yanılabilirliğini fark etmesini içerdiği gibi, denkliğin mümkün olduğu varsayıldığında, karşı taraf için de aynı sınırlılıkların konusu olduğunun farkında olacaktır. Entelektüel tevazu bağlamında, örneğin, S1, bilinçle ilgili materyalist açıklamaların empirik gücünü kabul eder, ancak bu açıklamaların bilinç fenomeninin öznel doğasını tam anlamıyla kavrayamadığını düşünür. S2 ise zihinsel deneyimlerin öznelliğinin önemli bir meydan okuma sunduğunu kabul eder, ancak fiziksel evrenin ötesine geçmeyi gereksiz bulur. Ancak S2'nin iddiası, S1 için bir noktada çelişen bir doğruluk iddiasına işaret etmektedir: Fiziksel olanın ötesi yoksa, Tanrı yoktur (ya da –en iyi ihtimalle– varsa aşkın değildir). Kişinin denk olduğu varsayılan bir düşünürün fikri neticesinde, Tanrı'ya dair fikrini ona yaklaştırması epistemik tevazu bağlamında değerlendirilebilir mi? Tanrı fikrinden vazgeçmek, bir denk ve kanıtlanması henüz mümkün görünmeyen bir ihtilaf neticesinde, mümkün görünmemektedir; bu durum epistemik tevazuya da aykırı değildir. Bu nokta denklik tartışmamızla da doğrudan alakalıdır. Açık kanıt hususunda tartıştığımız üzere, bir p önermesi için kanıt bir anda oluşmayabilir. Zaman içerisinde kişinin bu önermeye dair kanıtları artabilir ya da azalabilir. Dolayısıyla, örneğin otuz yıl boyunca p önermesine dair bir tartışmanın içerisinde bulunan ve önermesini bu süreç boyunca yaşadığı tüm kanıtsal tecrübelerle dayandıran S1'in, $-p$ 'nin doğruluğuna dair tek önerme S2'nin $-p$ 'ye dair savunusuysa, p 'ye yönelik inancından vazgeçmesinin rasyonel olmadığını savunuyoruz.

Sonuç

Bu çalışmada, denk ihtilafında kararlılık görüşünün—literatürdeki diğer yaklaşımlardan farklı olarak—*ihtilaftan önce*, uzlaşmacı yaklaşımlardan daha rasyonel bir savunu ortaya koyduğu ve ihtilafın meta bir delil olarak değerlendirilemeyeceği ortaya konmuştur. Bu sonuca ulaşırken, ihtilafın iki merkezi kavramı olan denklik ve kanıtla mündemiç meta-problemler temel alınmıştır. Öncelikle, denklik kavramının niteliksel ve kanıtsal olmak üzere iki yönü olduğu gösterilmiştir. Niteliksel açıdan denklik, 'erdemlere dayalı nitelikler' ve 'zaman-mekâna bağlı nitelikler' olarak ikiye ayrıldığında, denklemin hem aynı ya da yakın erdemlere (örneğin, zekâ, bilişsel yetkinlik, entelektüel erdemler) hem de zaman-mekân kısıtlamalarını aşacak niteliklere sahip olmalarının

mümkün olmadığı savunulmuştur. Erdeme dayalı nitelikler bakımından, bunların belirlenmesinin açık uçlu olduğu ve her zaman yeni bir unsurun eklenebileceği göz önüne alındığında, denklik iddiasını mutlak bir şekilde sınırlandırmak imkânsızdır. Benzer şekilde, aynı zaman ve mekânda yer alan iki kişinin, karşılıklı önermeleri hakkında rasyonel bir tartışma yürütebileceklerini varsaysak bile, birbirlerinin tüm önermeleri ve delilleri hakkında tam bilgiye (*full disclosure*) sahip olmaları bilişsel olarak mümkün değildir. Bu durum, denklik varsayımının pratikte geçersiz olduğunu ve dolayısıyla denk ihtilafının gücünü –ihtilaf bir çürüten olarak değerlendirildiğinde– önemli ölçüde zayıflatmaktadır. İkinci olarak, aynı türden problemlerin kanıt kavramı için de geçerli olduğu görülmektedir. Kanıt doğası gereği öznel ve bağlamsal faktörlerin etkisi altında şekillenebilir, dolayısıyla ihtilaf durumlarında rasyonel bir sonuca ulaşma işlevi göremez. Özellikle, delile eksiksiz ya da yakın düzeyde sahip olmanın nesnel bir ölçütünün bulunmaması, epistemik eşitliği belirlemeyi olanaksız hâle getirmektedir. Bunun yanında, iki kişinin delilleri değerlendirme kapasiteleri hakkında kesin bilgiye sahip olmaksızın, kapalı delillere ilişkin sezgilerinin bir diğeri için kanıt teşkil ettiğini öne sürmek veya bu delillerin kişiler arasında paylaşılabılır olduğunu varsaymak da bilişsel olarak temelsizdir. Özellikle dini epistemoloji bağlamında, önermesel olmayan tecrübelerin kanıt olarak kabul edilip edilmeyeceği gibi temel meseleler, uzlaşmacı yaklaşımları teorik olarak cazip kılmakla birlikte, pratikte yetersizliğini ortaya koymaktadır. Sonuç olarak, literatürdeki ihtilaf kuramlarının büyük çoğunluğunun, pratik uygulanabilirliği son derece düşük ideal durumlar üzerinden inşa edildiği dikkate alındığında, meta-problemlere dair herhangi bir kaygı taşımadan oluşturulan bu kuramların, yalnızca sınırlı senaryolarda geçerli olabildiği ve çelişen önermeler karşısında işlevsiz kaldığı görülmektedir. Denk ihtilafı, çelişen doğruluk iddiaları söz konusu olduğunda, inancımızı revize etmemizi gerektirecek güçte bir çürüten değildir.

Makale Türü / Article Type

Araştırma Makalesi / Research Article

Değerlendirme / Peer-Review

Çift Taraflı Körleme – En Az İki Dış Hakem / Double anonymized – At Least Two External

Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup, kullanılan veriler literatür taraması ve yayımlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere riayet edildiği ve yararlanılan tüm kaynakların eksiksiz biçimde kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / This study does not require ethical committee approval, as the data were obtained through literature review and published sources. It is hereby declared that scientific and ethical principles were adhered to throughout the preparation of the study, and all referenced works have been duly cited in the bibliography.

Etik Beyan / Ethical Statement

Benzerlik Taraması / Plagiarism Checks

Evet / Yes – Turnitin / Ithenticate.

Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / The author(s) has no conflict of interest to declare.

Etik Beyan Adresi / Complaints

suifdergi@gmail.com

Finansman / Grant Support

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Telif Hakkı ve Lisans / Copyright & License

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Yapay Zekâ Kullanımına Dair Yazar Taahhütnamesi

(Author Declaration on the Use of Artificial Intelligence)

Yazar, yapay zekâ araçlarının kullanımına ilişkin şeffaflık, etik uygunluk, orijinallik ve sorumluluk ilkelerine riayet ettiğini beyan etmiş, bu kullanımın etik ilkelere uygun olmasını ve tüm akademik sorumluluğu üstlendiğini taahhüt etmiştir. Nihai düzenlemeler ve akademik uygunluk kontrolleri yazar tarafından gerçekleştirilmiş olup, ortaya çıkan metnin tüm sorumluluğu yazara aittir. Belgenin imzalı asıl nüshası dergi süreç dosyalarında mevcuttur. / The author has declared adherence to the principles of transparency, ethical compliance, originality, and responsibility in the use of artificial intelligence tools. They have affirmed that such usage complies with ethical standards and have undertaken full academic responsibility for it. Final revisions and checks for academic compliance were carried out by the author, who assumes full responsibility for the resulting text. The signed original copy of the document is available in the journal's editorial process files.

Kaynakça/References

- Aslantatar, Nesim. "Pragmatik Inertia ve Denk İhtilafının İmkânı". *İSLARA Uluslararası İslam Araştırmaları Kongresi* (12 Şubat 2022): Bildiriler Kitabı. ed. Erdem Can Öztürk ve Mahmut Esad Erkaya. 637-644. Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Yayınları, 2022.
- Aslantatar, Nesim. "Evidence, Uncertainty, and Belief: A Critique of the Common Epistemic Grounds for Fideism and Agnosticism". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 22/2 (Eylül 2022), 813-842. <https://doi.org/10.33415/daad.1107348>.
- Aslantatar, Nesim. *Agnostisizm: Tanrı'nın Bilinemezliği Sorunu*. Ankara: Elis Yayınları, 2023.
- Aslantatar, Nesim. "Does Agnosticism Have Positive Evidence". *International Journal for Philosophy of Religion* (2025), 1-25. <https://doi.org/10.1007/s11153-025-09955-3>
- Bergmann, Michael. "Defeaters and Higher-Level Requirements". *The Philosophical Quarterly* 55/220 (2005), 419-436.
- Bergmann, Michael. "Rational Disagreement after Full Disclosure". *Episteme* 6/3 (2009), 336-353.
- Christensen, David. "Disagreement as Evidence: The Epistemology of Controversy". *Philosophy Compass* 4 /5 (2009), 756-767.
- Christensen, David. "Epistemology of Disagreement: The Good News". *The Philosophical Review* 116 (2007), 187-217.
- Christensen, David. "Higher-order Evidence". *Philosophy and Phenomenological Research* 81/1 (2010), 185-215.
- Cruz, Helen De. *Religious Disagreement*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
- Elga, Adam. "Reflection and Disagreement". *Noûs* 41/3 (2007), 478-502.
- Elgin, Catherine. "Persistent Disagreement". *Disagreement*, ed. Richard Feldman and Ted A. Warfield, 53-68. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Elgin, Catherine. "Reasonable Disagreement". *Voicing Dissent: The Ethics and Epistemology of Making Disagreement Public*, ed. Casey Rebecca Johnson, 10-21. New York: Routledge, 2018.
- Feldman, Richard. "Epistemological Puzzles about Disagreement". *Epistemology Futures*, ed. Stephen Hetherington, 216-236. Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Feldman, Richard. "Reasonable Religious Disagreements". *Philosophers without Gods: Meditations on Atheism and the Secular Life*, ed. Louise M. Antony, 194-214. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Foley, Richard. *Intellectual Trust in Oneself and Others*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Frieder, Bogner., Markus Seidel, Konstantin Schnieder, and Thomas Meyer. "Rational Peer Disagreement Upon Sufficient Evidence: Leaving the Track to Truth?" *Peter van Inwagen, Materialism, Free Will and God*, ed. Ludger Jansen and Paul Nager, 17-39. Dordrecht: Springer, 2018.
- Gardiner, Georgi. "The Commutativity of Evidence: A Problem for Conciliatory Views of Peer Disagreement". *Episteme* 11/1 (2014), 83-95.
- Goldberg, Sanford. "Disagreement, Defeat, and Assertion". *The Epistemology of Disagreement: New Essays*, ed. David Christensen and Jennifer Lackey, 167-189. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Gutting, Gary. *Religious Belief and Religious Skepticism*. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1982.
- Gündoğan, Saim. "Objections to Sam Harris' Critic of Religion". *İlahiyat Studies* 14/2 (2023), 439-467. <https://doi.org/10.12730/is.1257476>
- Hyde, Dominic, Diana Raffman. "Sorites Paradox". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (2018), ed. Edward N. Zalta, URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/sum2018/entries/sorites-paradox/>>.
- Kelly, Thomas. "Peer Disagreement and Higher-Order Evidence". *Social Epistemology: Essential Readings*, ed. Alvin I. Goldman, Dennis Whitcomb, 183-217. New York: Oxford University Press, 2011.

- Kelly, Thomas. "The Epistemic Significance of Disagreement". *Oxford Studies in Epistemology*, ed. John Hawthorne, Tamar Szabó Gendler, 167–196. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- King, Nathan L. "Disagreement: What's the Problem? or A Good Peer is Hard to Find". *Philosophy and Phenomenological Research* 85/2 (2012), 249–272.
- Kornblith, Hilary. "Belief in the Face of Controversy". *Disagreement*, ed. Richard Feldman and Ted A. Warfield, 29–52. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Kraft, James. "Religious Disagreement, Externalism, and the Epistemology of Disagreement: Listening to Our Grandmothers". *Religious Studies* 43/4 (2007), 417–432.
- Kripke, Saul A. "On Two Paradoxes of Knowledge". *Saul Kripke, Philosophical Troubles: Collected Papers 1*, 27–51. New York: Oxford University Press.
- Kütükcü, Elif. *İhtilafın Epistemolojisi ve Dini Çeşitlilik*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Lackey, Jennifer. "A Justificationist View of Disagreement's Epistemic Significance". *Social Epistemology*, ed. Adrian Haddock vd., 145–154. New York: Oxford University Press, 2010.
- Lackey, Jennifer. "Disagreement and Belief Dependence: Why Numbers Matter". *The Epistemology of Disagreement: New Essays*, ed. David Christensen and Jennifer Lackey, 243–268. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Lackey, Jennifer. "Taking Religious Disagreement Seriously". *Religious Faith and Intellectual Virtue*, ed. Laura F. Callahan and Timothy O'Connor, 299–316. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Lougheed, Kirk. *The Epistemic Benefits of Disagreement*. Cham: Springer, 2020.
- Matheson, Janethon. "Conciliatory Views of Disagreement and Higher-order Evidence". *Episteme*, 6/3 (2009), 269–279.
- Matheson, Jonathan. "Deep Disagreements and Rational Resolution". *Topoi* 40 (2018), 1025–1037.
- Matheson, Jonathan. "Disagreement: Idealized and Everyday". *The Ethics of Belief: Individual and Social*, ed. Jonathan Matheson, Rico Vitz, 315–330. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Matheson, Jonathan. "The Case for Rational Uniqueness". *Logos and Episteme: An International Journal of Social Philosophy* 6/3 (2011), 269–279.
- Matheson, Jonathan. *The Epistemic Significance of Disagreement*. New York: Palgrave Macmillan, 2015.
- Oppy, Graham. "Disagreement". *International Journal for Philosophy of Religion* 68, 1/3 (2010), 183–196.
- Pasnau, Robert. "Resolute Conciliationism". *The Philosophical Quarterly* 65/260 (2015), 442–463.
- Rattan, Gurpreet. "Disagreement and the First-Person Perspective". *Analytic Philosophy* 55/1 (2014), 31–53.
- Schafer, Karl. "How Common is Peer Disagreement? On Self-Trust and Rational Symmetry". *Philosophy and Phenomenological Research* 91/1 (2015), 25–46.
- Schwitzgebel, Eric. "The Unreliability of Naive Introspection". *The Philosophical Review* 117/2 (2008), 245–273.
- Sosa, E. "The Epistemology of Disagreement". *Social Epistemology*, ed. Alan Haddock, Adrian Millar, and Duncan Pritchard, 278–297. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Tanış, Abdulkadir. "Denklerin İhtilafı, Dinî İnanç ve Şüphencilik". *Artuklu Akademi* 11/1 (2024), 15–31. <https://doi.org/10.34247/artukluakademi.1447155>
- Van Inwagen, Peter. "It is Wrong, Everywhere, Always, and for Anyone, to Believe Anything Upon Insufficient Evidence". *Faith, Freedom, and Rationality: Philosophy of Religion Today*, ed. J. Jordan and D. Howard-Snyder, 137–154. London: Rowman & Littlefield. 1996.
- Van Inwagen, Peter. "We're Right. They're Wrong". *Disagreement*, ed. Ted Warfield, Richard Feldman, 10–29. New York: Oxford University Press, 2010.

Van Leeuwen, Neil. "Religious Credence is not Factual Belief". *Cognition* 133 (2014), 698-715.

Weatherson, Brian. "Disagreements, Philosophical and Otherwise". *The Epistemology of Disagreement: New Essays*, ed. David Christensen and Jennifer Lackey, 54–75. Oxford: Oxford University Press, 2013.

Zagzebski, Linda T. "Self-Trust and the Diversity of Religions". *Philosophic Exchange* 36/1 (2006), 63- 77.